

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

БЛАЖЧУК Юлія Іванівна

УДК 81'373.232.1=161.2 (477.6)

**АНТРОПОНІМІЯ УМАНЩИНИ
XVII – ПОЧАТКУ XXI СТ.**

10.02.01 – українська мова

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат філологічних наук, доцент
ТОРЧИНСЬКИЙ Михайло Миколайович,
Хмельницький національний університет,
професор кафедри української філології.

Офіційні опоненти – доктор філологічних наук, професор
ЛУЧИК Василь Вікторович,
Національний університет
“Києво-Могилянська академія”,
завідувач кафедри загального
і слов’янського мовознавства;

кандидат філологічних наук
КРАВЧЕНКО Людмила Олександрівна,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри сучасної української мови.

Захист дисертації відбудеться “18” червня 2008 року о ___ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “17” травня 2008 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

А. В. Висоцький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Українська антропоніміка, починаючи з другої половини ХХ ст., є ваговою складовою частиною вітчизняного мовознавства і сьогодні охоплює різноманітні аспекти аналізу власних особових назв: дериваційно-морфологічний (С. П. Бевзенко, Л. Л. Гумецька, О. Д. Неділько, В. В. Німчук, Ю. К. Редько), етимологічний (І. О. Варченко, І. М. Железняк, І. Д. Сухомлин, П. П. Чучка), історико-генетичний (О. Я. Добровольська, Р. Й. Керста, Р. І. Осташ, М. Л. Худаш), фонетико-морфологічний (М. Л. Сенів), національно-ідентифікаційний (І. Д. Фаріон) тощо. Проте навіть за наявності значної кількості праць ця галузь ономастики не позбавлена певних дискусійних і недосліджених проблем, однією з яких є відсутність загальнонаціонального словника, атласу чи монографії з української антропонімії. Така праця може бути створена лише шляхом синтезу діахронічних та синхронічних досліджень регіональної антропонімії.

Уже досліджені прізвища і України в цілому (Ю. К. Редько), і окремих її регіонів: Середньої Наддніпрянщини (Ю. Б. Бабій), Гуцульщини (Б. Б. Близнюк), Донеччини (Н. Ю. Булава), Бойківщини (Г. Є. Бучко), Нижньої Наддніпрянщини (І. І. Ільченко), Полісся (І. І. Козубенко), Дніпровського Припоріжжя (І. А. Корнієнко), Правобережного Побужжя (Т. Д. Космакова), Лубенщини (Л. О. Кравченко), Північного Степу України (Т. В. Марталого), Лемківщини (С. Є. Панцьо), Опілля (Г. Д. Панчук), південно-східної України (В. Д. Познанська), Рівненської області (Я. О. Пура), Західного Поділля (Н. І. Рувьова), Буковинського Подністрів'я (Л. О. Тарновецька), Верхньої Наддністрянщини (І. Д. Фаріон), Закарпаття (П. П. Чучка), північної Тернопільщини (С. В. Шеремета) тощо. Але поза увагою дослідників залишилися антропонімні назви такого особливого мовного регіону південно-західних говорів, як Уманщина.

Аналіз прізвищевих назв та прізвищ Уманщини допоможе виявити регіональну специфіку українського антропонімікону й буде доповнювати загальну картину української ономастики. Вивчення ж антропонімійної системи регіону в діахронічному аспекті дозволить простежити живий ланцюг творення ідентифікаційних засобів особи і виявити стан прізвищевої системи до моменту і в момент її адміністративно-юридичного нормування, що є важливою проблемою для сучасної української лексикології.

Зв'язок роботи з науковими програмами, темами, планами. Дисертаційне дослідження безпосередньо пов'язане з перспективним планом роботи Східноподільського лінгвокраєзнавчого науково-координаційного центру, що функціонує при кафедрі української мови Інституту філології та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Тему затверджено на засіданні вченої ради Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (протокол № 5 від 23 грудня 2003 р.) та координаційної ради "Українська мова" (протокол № 26 від 19 квітня 2005 р.).

Мета дослідження – комплексний аналіз лексико-семантичних, мотиваційних та словотвірньо-структурних особливостей прізвищевих назв і прізвищ Уманщини XVII – початку XXI ст.

Для досягнення поставленої мети розв’язано такі основні **завдання**:

- описано семантику твірних основ прізвищевих назв та прізвищ Уманщини, встановлено продуктивність антропонімів кожної із розглянутих лексико-семантичних груп;
- визначено основні мотиваційно-номінаційні групи прізвищевих назв та прізвищ Уманщини XVII – початку XXI ст.;
- з’ясовано словотвірньо-структурні особливості уманського антропонімікону та проаналізовано найбільш типові словотвірні моделі прізвищевих назв і прізвищ досліджуваного регіону;
- здійснено порівняння найпродуктивніших моделей прізвищ Уманщини з відповідними мовними одиницями інших регіонів України;
- укладено інверсійний словник сучасних прізвищ Уманщини.

Об’єкт дослідження – прізвищеві назви та прізвища Уманщини XVII – початку XXI ст.

Предмет дослідження – лексико-семантичні, мотиваційно-номінаційні та словотвірньо-структурні особливості уманського антропонімікону XVII – початку XXI ст.

Джерелами дослідження прізвищевої системи Уманщини XVII – XX ст. були фонди архівів (рукописні матеріали, які зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї (“Ув’язнені в Кодні при центральній команді кварцяного війська загонів українського і подільського (1769 р.)”), архівні матеріали “Ревизских сказок”, що знаходяться у Державному архіві Київської області, матеріали Центрального державного історичного архіву та Державного архіву Київської області про шляхетські маєтки, в яких зафіксовано назви власників земельних ділянок), козацький реєстр (“Реєстр усього війська запорізького після Зборівського договору з королем польським Яном Казимиром” (1649 р.), результати перепису населення (Перший всеросійський перепис населення 1895 р.), що фіксують власні особові назви населення Уманщини вказаного періоду. Внаслідок опрацювання згаданих історичних документів було укладено картотеку, яка нараховує 3 935 іменувань жителів Уманщини XVII – XX ст.

Сучасні прізвища зібрано експедиційним шляхом протягом 2004 – 2007 рр.; опрацьована також комп’ютерна база даних Уманської районної біржі зайнятості. На основі цих матеріалів укладено картотеку, що нараховує 3 600 прізвищ, із зазначенням поселень, де цей антропонім фіксується.

Методи дослідження. У процесі роботи використано такі методи і прийоми: опрацювання й упорядкування історичних документів, актових записів, переписів населення та господарських книг, за допомогою яких зібрано матеріал; описовий метод із його основними прийомами інвентаризації та класифікації мовних одиниць; порівняльно-історичний метод, що дозволив на належному рівні здійснити семантичний, етимологічний і словотвірньо-формантний аналізи; кількісний метод, за допомогою якого встановлено склад та продуктивність різноманітних груп антрополексем та

антропоформантів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше комплексно досліджено прізвищеву систему Уманщини:

- у науковий обіг уведено й проаналізовано цілком новий антропонімійний фактичний матеріал;
- запропоновано лексико-семантичну класифікацію антропонімів зазначеного регіону;
- досліджено мотиваційні відношення, які виникали між денотатом і назвою в момент назвотворення;
- виявлено основні словотвірні моделі прізвищ цього ареалу на різних часових зрізах;
- з'ясовано специфіку аналізованих прізвищевих типів через порівняння з прізвищами інших регіонів України.

Теоретичне значення дослідження полягає в подальшому вдосконаленні лексико-семантичної, мотиваційної та словотвірно-структурної класифікації прізвищ Уманщини. Результати роботи сприятимуть розширенню та поглибленню антропонімійних аспектів ономастичної теорії, оскільки вони доповнюють і конкретизують історію формування та розвитку антропонімікону України.

Проаналізований матеріал знайде застосування в лексикографічній практиці, зокрема при укладанні національного словника власних назв та антропонімійних атласів. Висновки, положення та рекомендації дисертаційного дослідження можуть братися до уваги при створенні узагальнювальних праць з історії української мови, української антропоніміки, для дослідження взаємозв'язків між вітчизняними й іншомовними антропосистемами.

Практичне значення роботи полягає у можливостях використання матеріалу та результатів дослідження у процесі викладання курсів ономастики та історії української літературної мови, дериватології та історичної лексикології у вищих навчальних закладах, а також у процесі підготовки до факультативних занять у школі. Досліджений антропонімікон важливий і для історичної діалектології у фонетико-морфологічному й лексикологічному аспектах. Вивчення антропонімії XVII – початку XXI ст. забезпечує додаткову інформацію для соціальної історії та етнографії, адже мотиваційними апелятивами значної кількості прізвищ виступали назви ремесел та промислів, предметів побуту тощо.

Впровадження результатів дослідження. Матеріали роботи було використано у процесі викладання курсу “Українська ономастика”, що читається на факультеті української філології Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка про впровадження № 249/01 від 11.03.08), та курсу “Ділова українська мова” слухачам Уманського державного аграрного університету (довідка про впровадження № 194 від 26.03.08).

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на XI Міжнародній ономастичній конференції “Традиційне та нове у вивченні власних назв” (Донецьк, 2005), Міжнародній науковій конференції “Лінгвалізація світу: теоретичні і

методичні аспекти” (Черкаси, 2006), Міжнародній науково-практичній конференції “Актуальні проблеми граматики та лексикології” (Вінниця, 2006), Міжнародній науковій конференції “Славянская ономастика в этимологическом, хронологическом и ареальном аспектах” (Гомель, 2006), XII Міжнародній ономастичній конференції “Українська ономастика у загальнослов’янському контексті” (Чернівці, 2007), науковому семінарі “Лексика в синхронії та діяхронії” (Умань, 2004), наукових читаннях пам’яті Ю. К. Редька “Актуальні питання антропоніміки” (Київ, 2005), Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій пам’яті професора Степана Пилиповича Бевзенка (Одеса, 2005), науковому семінарі “Ойконімія України в синхронії та діяхронії” (Київ, 2007), а також на засіданнях кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини і щорічних загальноуніверситетських звітно-наукових конференціях викладачів Уманського державного аграрного університету (2005 – 2007).

З теми дисертації здійснено 12 одноосібних **публікацій**, із них 7 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Обсяг і структура дисертації. Робота складається зі списку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (337 найменувань) та додатків. Повний обсяг дисертаційного дослідження – 301 с., основної частини – 185 с. В основному тексті дисертації міститься 5 таблиць та 3 малюнки на 4 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У “**Вступі**” обґрунтовується вибір теми та її актуальність, визначається мета, основні завдання, об’єкт і предмет дослідження, конкретизується джерельна база та методи дослідження, розкривається наукова новизна роботи, її теоретичне та практичне значення, наводяться відомості про апробацію результатів дослідження.

У першому розділі – “**Теоретичні засади дослідження**” – дано огляд досягнень української та зарубіжної антропоніміки й окреслено найважливіші проблеми, які ще стоять перед ономастичною наукою, розглядається історія досліджуваного регіону у взаємозв’язку з формуванням його антропонімічної системи.

У дослідженні наголошується, що антропоніміка як окрема повноцінна галузь українського мовознавства сформувалася тільки в середині ХХ ст., але інтерес до власних особових імен людей з’явився задовго до появи ономастики як науки. Так, перший словник особових власних назв “Рѣчь Жидовьскаго языка, преложена на роускоюу, нерозумно на розоумъ, и в Єванглихъ, и въ Ап(с)лхъ, и въ Псалтыри, и в Пармиѣ и въ прочихъ книгахъ” датується ще 1282 роком.

Оскільки становлення та розвиток антропонімічної системи визначається історією народу, його культурою, віруваннями, звичаями, колонізаційними та міграційними процесами, то

прізвища є цінним джерелом дослідження для істориків та етнографів. На початковому етапі свого розвитку антропоніміка була допоміжною історичною чи етнографічною дисципліною, тому наука про власні назви людей нерозривно пов'язана з іменами українських учених, істориків та етнографів М. Корниловича, В. М. Охрімовича, А. І. Степовича, М. Ф. Сумцова, І. Я. Франка, В. І. Щербини.

Системне наукове вивчення слов'янського антропонімікону загалом припадає на середину ХХ ст. і реалізується у працях таких учених, як С. П. Бевзенко, І. О. Варченко, І. М. Железняк, А. М. Залеський, В. О. Горпинич, Л. Л. Гумецька, Р. Й. Керста, В. В. Німчук, Р. І. Осташ, Ю. К. Редько, І. Д. Сухомлин, О. Б. Ткаченко, М. Л. Худаш, П. П. Чучка (Україна), В. Д. Бондалетов, В. А. Никонов, О. В. Суперанська, О. В. Сулова (Росія), М. В. Бірило, М. Я. Гринблат, А. К. Устинович (Білорусь), Х. Борек, С. Роспанд, Е. Вольнич-Павловська, К. Римут (Польща) та ін.

На сучасному етапі розвитку ономастики розробляється загальна теорія оніма, удосконалюється типологія, поглиблюється вивчення складників пропріальної системи української мови. Проте існує ще чимало прогалин та проблемних питань, зокрема визначення періоду формування та становлення українських прізвищ, з'ясування способів їх класифікації, встановлення етимології власних назв. Ще одним невирішеним завданням залишається укладання загальнонаціонального словника прізвищ, що вимагає більш глибокого вивчення антропонімікону окремих історико-географічних територій України на різних часових зрізах.

У роботі також простежено основні етапи історичного розвитку досліджуваного регіону та вплив складного історичного розвитку Уманщини на становлення місцевих прізвищевих назв та прізвищ.

Встановлено, що основою сучасної антропонімії стали козацькі прізвищеві назви, адже потреба офіційної реєстрації значної кількості козаків уперше виникла на Січі. Більшість колоритних прізвищ із виразним гумористичним відтінком у значенні (на кшталт: *Дерипана*, *Згірчибаба*, *Нетудихата*) дійшли до нас саме з тих часів.

Перебування уманських земель у складі Польщі теж залишило свій відбиток в антропонімічній системі досліджуваної території. Насамперед, це стосується популярності словотвірної моделі на **-ськ (ий)** (кількість прізвищевих назв із таким формантом протягом XVIII – XIX ст. зросла на 17,87%). Частина сучасних уманських антропонімів (0,1% від загальної кількості) зберігає польський суфікс **-ек**: *Грабек*, *Зброжек*, *Строчек*.

Після другого поділу Польщі правобережна Україна була приєднана до Російської імперії. Під впливом російської мови, починаючи з XIX ст., одним із найпродуктивніших словотвірних формантів на території Уманщини стає суфікс **-ов**. Натомість зафіксовано лише декілька прізвищ, що творяться за допомогою українського суфікса **-ів**: *Андрухів*, *Лесів*, *Мальків*. Більшість сучасних прізвищ Уманщини також зберігають російську вимову форманта **-ин** (антропонімів на **-ін** у 5 разів більше

порівняно з утвореннями на **-ин**). Слід вказати на паралельне функціонування двох варіантів одного і того самого прізвища: *Володин – Володін, Сарин – Сарін, Сумин – Сумін*.

Унаслідок експансії російської мови у XIX – XX ст. частина антропонімікону Уманщини була zdeформована. З'явилися російськомовні відповідники до таких українських прізвищ, як *Білик (Белик), Колісник (Колеснік), Кривоніс (Кривонос), Куликов (Куліков), Мельниченко (Мельніченко), Осипенко (Осіпенко), Різник (Резник), Шкільний (Школьний)* та ін. Етимологічно і дериваційно це варіант (фонетичний або графічний) того самого прізвища, однак юридично – різні прізвища, оскільки всі вони уже кодифіковані і кожна літера прізвища сьогодні є юридично значущою як ідентифікаційний елемент денотата.

У радянський період антропонімікон Уманщини поповнився запозиченнями з вірменської, грузинської, молдавської та інших мов: *Авагян, Горнідзе, Ротару* тощо.

У другому розділі – **“Семантична структура прізвищевих назв та прізвищ Уманщини”** – дано загальну характеристику лексичної бази та мотивів виникнення прізвищевих назв і прізвищ Уманщини XVII – початку XXI ст.

Аналізовані антропоніми за семантикою твірних основ поділяються на такі групи: 1) відонімні; 2) утворені від апелятивних означень особи; 3) утворені від іншомовної лексики; 4) спірної чи нез'ясованої семантики.

Вагому частку сучасних прізвищ Уманщини становлять відонімні деривати (70,52%). Залежно від того, який різновид онімної лексики відображено в антропоосновах, виокремлюються наступні групи прізвищ: 1) відантропонімні (64,81%) та 2) відтопонімні (5,71%).

Найбільш продуктивною лексичною базою при творенні прізвищевих назв та прізвищ досліджуваної території стали антропоніми: християнські імена у різних структурних варіантах (*Анастасій, Васильовка, Гришко, Кифорук, Климович, Леоновець, Марюга, Михальов, Ніку, Петрусь, Проник*), запозичені імена (*Альберт, Гирманенко, Жикгмонт, Камілов, Махомета, Мустафін*), імена-композиції (*Мациборко, Станіславчук*), відкомпозиційні імена (*Братіца, Дзвиняк, Сьобко*), давні слов'янські відапелятивні імена та пізніші прізвиська (*Беззуб, Гарбуз, Ломака, Рижий, Сокіл, Чуприна, Шелест, Шкода*).

Церковно-християнські імена, засвідчені в основах сучасних прізвищ Уманщини, репрезентують репертуар українського іменника і найпоширеніші в народі структурні варіанти особових імен. Найбільша кількість прізвищ мотивована такими іменами: *Григорій* (30), *Михайло* (23), *Данило* (17), *Матвій* (15), *Іван* (14), *Микола* (14), *Федір* (14), *Василь* (14), *Лука* (14). На досліджуваній території домінують прізвищеві назви та прізвища, утворені від усічено-суфіксальних і суфіксальних варіантів церковно-християнських імен. Всього в основах сучасних прізвищ Уманщини знаходимо 170 чоловічих християнських імен або їхніх варіантів, які утворюють 677 прізвищ (18,50% від загальної кількості), і лише 73 прізвища (2%), мотивованих жіночими іменами. Це пов'язано з тим, що в період

становлення прізвищ іменування жінки служило офіційним засобом ідентифікації особи лише в окремих випадках (так могли називати дітей, що росли без батька, або позашлюбних дітей).

Ранньослов'янські імена-композиції та їх деривати в основах прізвищевих назв і прізвищ Уманщини свідчать про паралельне вживання таких особових найменувань поряд із християнськими іменами. На досліджуваній території зафіксовано 2,02% сучасних прізвищ, мотивованих іменами-композиціями: *Богдан*, *Борейко* < Бор[ислав], *Міросенко* < Мирос[лав], *Сулима* < Сулим[ирь].

Відапелятивні імена та прізвиська, що лягли в основу прізвищевих назв і прізвищ, розглядаються в межах категорій “*nomina personalia*” (особові назви) й “*nomina impersonalia*” (неособові назви).

Категорія “*nomina personalia*” об'єднує 5 лексико-семантичних груп: назви осіб за зовнішніми ознаками, за внутрішніми ознаками, за особливістю або кількістю домашньої худоби, житла та членів сім'ї чи родини. Окремо виділяються назви, які важко віднести до однієї із зазначених груп. У категорії “*nomina personalia*” найповніше представлена лексико-семантична група атрибутивних назв (за зовнішніми (8,31%) та внутрішніми (6,42%) ознаками): *Бадьорий*, *Гладкий*, *Жовтий*, *Старенький*.

Прізвища категорії “*nomina impersonalia*” становлять найчисленнішу групу серед сучасних відонімних назв (23,31%). Враховуючи характер мотивуючих апелятивів прізвищевих назв та прізвищ цього розряду, виділяємо 17 тематичних груп: назви на позначення засобів праці, предметів побуту, їхніх частин, об'єктів призначення; назви тварин; назви рослин; назви страв, напоїв, продуктів харчування; анатомічні назви; назви, пов'язані з обставинами появи дитини в сім'ї, черговістю народження; назви явищ природи та часових понять; назви одягу, взуття, тканин; назви людей за родинними стосунками; назви абстрактних понять; назви за різними поняттями акустичного порядку, а також службові слова та вигуки; назви вимірювання та грошових одиниць; назви речовин; назви хвороб; назви музичних інструментів; назви казкових героїв, міфологічних істот; назви ігор і танців. Найповніше в основах сучасних прізвищ Уманщини розряду “*nomina impersonalia*” представлена лексика на позначення фауни (5,14%) та флори (4,97%): *Зозуля*, *Кавун*, *Корон*, *Курка*, *Плющ*; засобів праці, предметів побуту, їхніх частин, об'єктів призначення (4,84%): *Барило*, *Булава*, *Коцюба*, *Мотуз*.

Важливим джерелом формування антропонімії досліджуваного регіону стали топоніми. Відтопонімні назви дають уявлення про внутрішні міграційні процеси і тому є цінним джерелом для історичної демографії як Уманщини, так і інших земель України. Серед різних класів топонімів найбільшою активністю у процесі творення прізвищ відзначалися ойконіми (*Балаховський* (с. Балахівка), *Варшавський* (м. Варшава), *Вінницький* (м. Вінниця), *Саковський* (м. Саки), *Стебловський* (сmt. Стеблів), епізодично в основах прізвищ досліджуваного регіону фіксуються гідроніми (*Буженко*, *Дунай*) та катойконіми (*Згоранець* (с. Згорани), *Коденець* (с. Кодня), *Уманець* (м. Умань), *Херсонець* (м. Херсон).

Менш чисельною є група прізвищ, утворених від апелятивних означень особи (19,41%).

Відапелятивні найменування переважно мають в основі агентивні назви (14,11% сучасних прізвищ): *Богач, Кобзар, Косар, Потик, Швець*. Антропоніми, утворені від назв професій, віддзеркалюють економічне та духовне життя населення Уманщини в минулому, адже прізвисько, яке згодом ставало родовою назвою, виникало внаслідок того, що його перший носій справді належав до названого стану або мав означену професію.

Серед назв, утворених від апелятивних означень особи, виділяються такі, що називають осіб за місцем походження чи проживання або особливостями їх появи в населеному пункті (3,83%). Вагому частку цієї групи прізвищ становлять прикметникові утворення на **-ий, -овий**, твірною базою яких були лексичні одиниці, що слугували назвами дрібних географічних об'єктів або вказували на просторову ознаку, місце проживання: *Заграничний, Кутовий, Мостовий, Низовий, Садовий*. Виявлено також іменникові утворення: *Гірняк, Степовик*. Прізвища *Новак, Осадчий, Пересідлий, Приходько* вказують на особливості появи першоносія в населеному пункті.

Міжетнічні контакти населення регіону із представниками інших етносів, що проходили з більшою або меншою інтенсивністю по всій території України, також залишили слід в антропонімійній системі Уманщини (1,47%): *Басараб, Венгрук, Волошин, Литвин, Москалюк, Румен, Циганюк*.

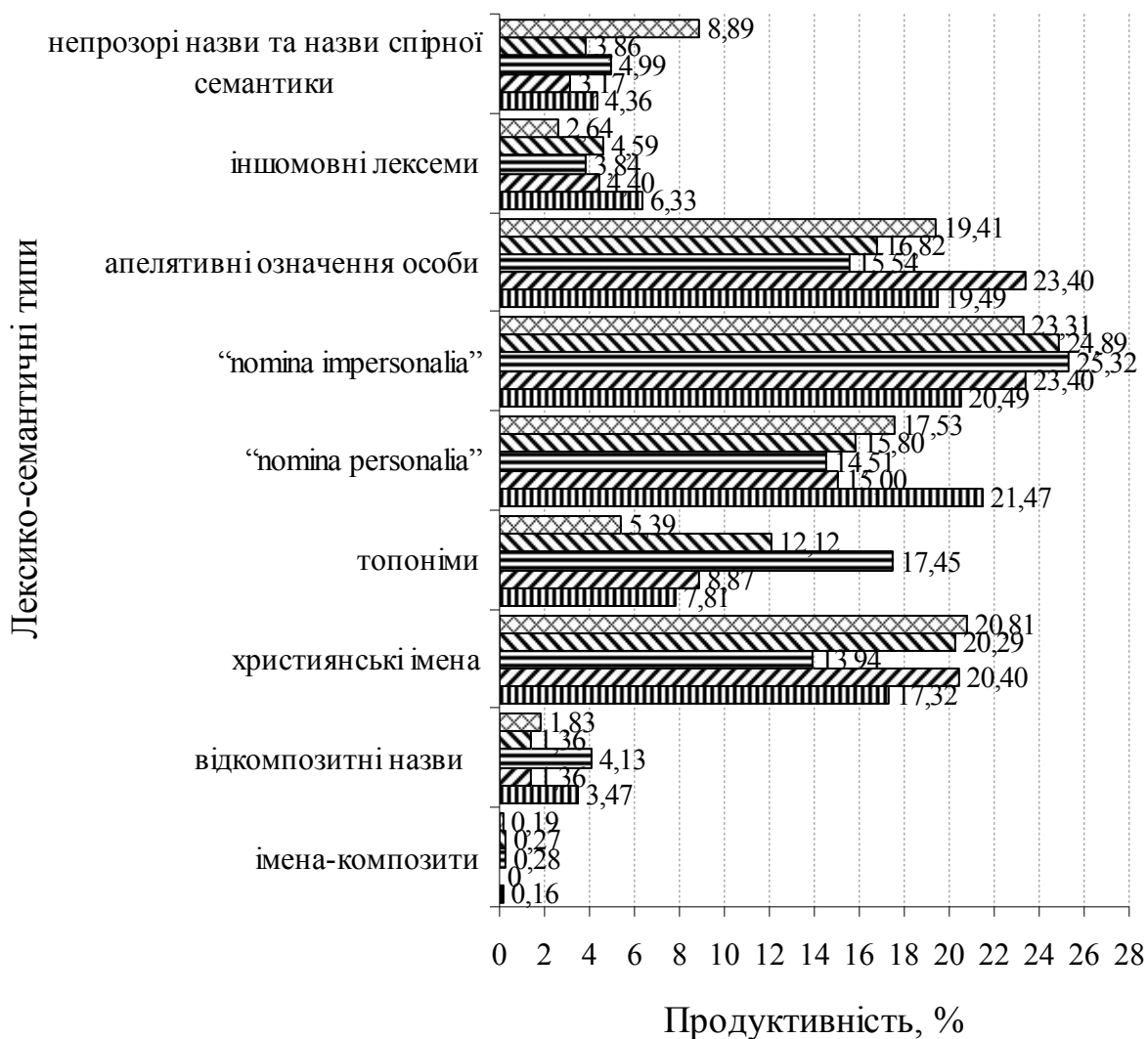
В основах антропонімів досліджуваного регіону фіксуються запозичення з польської, угорської, єврейської, тюркської, російської та інших мов (2,64%): *Біксеї* (пол. *beksa* – “плаксій”), *Воробей*, *Гундюк* (нім. *hund* – “собака”), *Дзяд* (пол. *dziad* – “старець, жебрак”), *Йолкін*, *Курдановідзе*, *Рабінович* (євр. *рабінович* – “равін”), *Собов* (угор. *szaby* – “кравець”), *Цимерман* (євр. *цимерман* – “тесля”), *Шеремет* (тюрк. *sarameta* – “запальний”).

Не завжди можна однозначно кваліфікувати допрізвищеву семантику твірної основи антропоніма, тому вірогідність з'ясування походження прізвища не є абсолютно достовірною (це стосується передусім особових назв із ситуативною мотивацією: наприклад, *Бандура* ← музичний інструмент; *дурень*, *нездара*). Група прізвищ із непрозорою семантикою (*Кноль, Нарвоиш, Рзаєв, Янсане*) становить цікавий матеріал для етимологічних студій, оскільки уможливорює виявлення архаїчної та рідковживаної лексики. Кількість сучасних непрозорих назв та назв спірної семантики становить 8,89%.

Лексичну базу прізвищевих назв та прізвищ Уманщини XVII – XX ст. у порівнянні з сучасними прізвищами демонструє малюнок 1. Унаслідок аналізу мотиваційних відношень прізвищевих назв та прізвищ Уманщини було виділено мотиваційно-номінативні групи: патроніми (матроніми), патронімно-посесивні назви, локативні назви, квалітативи, ситуативні назви та агентиви. Найбільш продуктивною мотиваційно-номінативною групою прізвищ на усіх часових зрізах виступили патронімічні назви (XVII ст. – 44,43%, XVIII ст. – 37,86%, XIX ст. – 24,39%, XX ст. – 26,56%, початок XXI ст. – 30,98%). Засобами вираження патронімних або матронімних

назв є суфікси **-енк-о, -ич, -ович /-євич, -овець**, а також більшість назв на **-ук (-чук), -ак (-чак)**. До патронімних назв належать також непохідні власні особові імена у функції прізвищевих назв: *Гапон, Єрмак, Конон, Курило, Леон, Овдій, Олефір, Свирид*. Абсолютна більшість патронімів (матронімів) регіону твориться від антропонімів (чоловічих та жіночих християнських імен, імен-комполітів і запозичених імен): *Антонюк, Богданович, Борисенко, Юрковець*.

Патронімно-посесивні назви виражають відносини належності між батьками і дітьми та іншими родичами. Порівняно з патронімичними назвами, на території Уманщини посесиви відзначаються меншою продуктивністю (XVII ст. – 4,26% від загальної кількості, XVIII ст. – 4,07%, XIX ст. – 14,66%, XX ст. – 17,58%, початок XXI ст. – 17,80%). До найбільш продуктивних мовних засобів вираження цієї групи прізвищ належать суфікси **-ов (-єв), -ів (-їв), -ин (-їн)**. Такі антропоніми переважно утворюються від відапелятивних імен або пізніших індивідуальних прізвищ: *Балакін, Бугайов, Непіющев, Пузіков, Сметанкін, Фартушин*.

Мал. 1. Лексична база прізвищевих назв та прізвищ Уманщини XVII – початку XXI ст. (у відсотках):

▣ – XVII ст.; ▤ – XVIII ст.; ▥ – XIX ст.; ▦ – XX ст.; ▧ – початок XXI ст.

Локативні назви включають до свого складу відетнонімні, відтопонімні та назви за місцем проживання людини (XVII ст. – 9,91%, XVIII ст. – 12,67%, XIX ст. – 19,48%, XX ст. – 16,41%, початок XXI ст. – 10,69%). До назв, які вказують на місце проживання людини, належать похідні у формі іменників або субстантивованих прикметників, що дають просторову або локативну характеристику денотату: *Береговий, Заболотний, Цвинтарний*. Характерним є ускладнення відетнонімних назв антропонімічними формантами з патронімічним значенням: *Волошиненко, Волощук, Сербинов*. Найбільш продуктивними виступають форманти **-ук, -енко** та **-ов / -ев**. Відтопонімні утворення переважно формувалися за допомогою морфологічних засобів, хоча трапляються найменування, утворені шляхом трансонімізації: *Берендій* (потік Берендей, с. Розтоки, Зк.), *Росоха* (р. Росоха, л. пр. Дніпра).

Квалітативи, тобто назви зі значенням будь-якої суб'єктивної оцінки, утворені від повної чи усіченої основи (XVII ст. – 6,16%, XVIII ст. – 3,05%, XIX ст. – 2,28%, XX ст. – 5,18%, початок XXI ст. – 7,79%). В основах квалітативних прізвищевих назв та прізвищ Уманщини переважно фіксуються аугментативні (аугментативно-пейоративні) та демінутивні відношення.

Засобом вираження аугментативних (аугментативно-пейоративних) назв виступають форманти: **-х- (-их-а, -ух-а), -ин-да, -уг-а, -ур-а, -ун, -ан**: *Басюра, Дремлюга, Кривинда, Параскун, Ревнюх, Трухан*. Серед найпродуктивніших демінутивних суфіксів, що творять квалітативи досліджуваної території, виділяються такі: **-ець, -ок, -ко, -ик, -ш- (-уш, -аш, -ош)**: *Гаврик, Григораши, Динько, Любарець, Любчик, Михальчонок, Павлуша, Цапок*.

Проблемними щодо мотивів номінації є групи прізвищ, які походять від давніх відапелятивних імен на означення представників тваринного й рослинного світу, предметів та об'єктів, страв, їжі, хвороб, анатомічних понять тощо. Такі назви умовно можна назвати ситуативними, тобто такими, мотивом виникнення яких була певна ситуація або подія в житті людини (XVII ст. – 8,25%, XVIII ст. – 13,56%, XIX ст. – 5,84%, XX ст. – 6,68%, початок XXI ст. – 13,77%). Аналіз антропонімів досліджуваної території дозволяє стверджувати, що найбільше ситуативних прізвищевих назв та прізвищ Уманщини утворено від назв на позначення засобів праці та предметів побуту, рослин, птахів, тварин, їжі та продуктів харчування: *Бубан, Груша, Каша, Лось, Сорока*.

Група агентивних назв є досить чисельною в антропоніміконі регіону (XVII ст. – 4,3% від загальної кількості, XVIII ст. – 11,17%, XIX ст. – 4,84%, XX ст. – 5,31%, початок XXI ст. – 6,04%). Серед них домінують словотвірні типи із суфіксами **-ник**: *Дудник, Мотовильник, Тютюнник, -ар (-яр)*: *Грабар, Кочмар, Овчар*; **-ець**: *Кравець, Купець*. Менш поширеними виявилися утворення на **-ак**: *Бурсак, Рибак*; **-ач**: *Копач, Ткач*; **-ко**: *Прядко*; **-ай**: *Гайдай*; **-ан**: *Ліпкан*; **-аль**: *Коваль*; **-ун**: *Прядун*; **-ор**: *Посесор*.

Розділ третій – “Словотвір прізвищевих назв та прізвищ Уманщини” – присвячений

характеристиці способів творення прізвищевих назв та прізвищ Уманщини, що дає можливість виявити найпродуктивніші словотвірні моделі особових назв досліджуваного регіону.

Залежно від способів творення прізвищеві назви та прізвища Уманщини класифікуються на шість груп: 1) назви, утворені лексико-семантичним способом; 2) назви, утворені шляхом афіксації; 3) особові назви, утворені шляхом слово- та основоскладання; 4) назви, утворені морфолого-синтаксичним способом; 5) назви, утворені синтаксичним способом; 6) назви подвійної словотвірної мотивації (див. табл. 1).

Лексико-семантичний спосіб творення прізвищ полягає у переході особових власних імен, індивідуальних прізвищ, апелятивних означень особи у спадкові іменування людей без жодних структурних змін внаслідок семантичних переосмислень. Прізвищеві назви та прізвища лексико-семантичного структурного типу охоплюють утворення, що виникли шляхом переходу особових власних імен у розряд прізвищ (*трансантропонімізація*), онімів одного розряду в інший (*трансонімізація*) і загальних назв у категорію власних (*антропонімізація*).

Таблиця 1

Співвідношення способів деривації прізвищевих назв та прізвищ Уманщини XVII – початку XXI ст. (у відсотках)

Способи деривації	Часові зрізи				
	XVII ст.	XVIII ст.	XIX ст.	XX ст.	Початок XXI ст.
Лексико-семантичний	21,75	20,77	19,96	20,62	23,08
Афіксальний	47,86	41,34	24,94	29,22	35,62
Морфолого-синтаксичний	16,71	20,88	45,75	36,55	31,72
Синтаксичний	0,05	–	0,43	0,41	0,06
Слово- та основоскладання	2,07	3,73	1,85	1,36	2,51
Подвійна словотвірна мотивація	11,43	13,28	7,42	11,84	7,01

Твірними основами аналізованої групи назв послужили *християнські імена, імена-композиції і запозичені імена* (XVII ст. – 15% від загальної кількості семантичних утворень, XVIII ст. – 9,72%, XIX ст. – 14,29%, XX ст. – 10,92%, початок XXI ст. – 13,72%): *Альберт, Гринь, Олефір, Стась, Юрій; імена-прізвиська розрядів “nomina personalia”* (XVII ст. – 10%, XVIII ст. – 8,78%, XIX ст. – 10%, XX ст. – 10,92%, початок XXI ст. – 12,39%): *Бородай, Горбань, Журило, Хекало, Шморгун* та *“nomina impersonalia”* (XVII ст. – 41,5%, XVIII ст. – 41,5%, XIX ст. – 45,14%, XX ст. – 50,26%, початок

XXI ст. – 48,98%): *Вареник, Гопак, Джміль, Ковбаса, Рак*; **топоніми** (XVII ст. – 5%, XVIII ст. – 1,89%, XIX ст. – 2,3%, XX ст. – 1,9%, початок XXI ст. – 1,77%): *Волинець, Случ, Харківець*; **апелятивні означення особи** (XVII ст. – 30,5%, XVIII ст. – 38,21%, XIX ст. – 28,27%, XX ст. – 26%, початок XXI ст. – 23,14%): *Кордон, Купець, Свинар, Серветник*.

У прізвищах, утворених афіксальним способом, фіксуються відповідні прізвищеві форманти. Для систематизації всі суфікси за семантичною ознакою розподіляються на патронімічні (**-енк-о, -ич, -ович / -евич, -овець**) та поліфункціональні (**-ук / -чук, -ак / -чак, -ай, -ик / -ік, -к-о, -ець, -ій, -ок, -а**). У кожному конкретному випадку подано відомості про походження і значення суфікса, ступінь його продуктивності (див. табл. 2), відповідні валентні ознаки.

Найпоширенішим патронімічним формантом в антропоніміконі досліджуваного регіону виступає суфікс **-енк-о**, що свідчить про його автохтонність на території Уманщини. Популярність словотвірного типу на **-енк-о** зафіксована у прізвищевих системах й інших регіонів України (Дніпровське Припоріжжя (19,8%), Лубенщина (18,5%), Середня Наддніпрянина (13,4%), Правобережне Побужжя (13,01%), Нижня Наддніпрянина (10,5%), північна Донеччина (9%).

Таблиця 2

Продуктивність формантів у прізвищевих назвах та прізвищах Уманщини, утворених афіксальним способом (у відсотках)

Форманти	Часові зрізи				
	XVII ст.	XVIII ст.	XIX ст.	XX ст.	Початок XXI ст.
-енк-о	41,23	28,81	8,68	13,08	12,24
-ук (-'ук), -чук	0,10	6	6,89	8,58	12,19
-ович / -евич	1,61	2,03	5,11	3,95	3,3
-к-о	1,14	1,36	1,28	1,63	2,30
-ак (-'ак), -чак	0,57	0,68	0,28	0,27	1,91
-ик / -ік, -чик	0,47	0,34	1	0,33	1,36
-ич	0,41	0,34	0,43	0,54	1,09
-а	0,47	0,34	0,43	0,14	0,33
-ій	0,26	0,20	0,28	0,14	0,30
-овець	0,41	–	–	0,14	0,25
-ець	0,78	0,70	0,28	0,14	0,14
-ай	0,31	0,34	0,14	0,14	0,11
-ок	0,10	0,20	0,14	0,14	0,10

У межах прізвищ із поліфункціональними формантами домінує тип із суфіксами **-ко** та, починаючи з XVIII ст., **-ук / -юк, -чук**, що почасти збігається з результатами досліджень інших регіональних антропосистем (Правобережне Побужжя (2,86% / 9,12%), Бойківщина (1,09% / 8,11%), Дніпровське Припоріжжя (7,9% / 8%), Нижня Наддніпрянина (4,8% / 7,4%).

До назв, утворених морфолого-синтаксичним способом, належать прізвища і прізвищеві назви, мотивовані прикметниками (усіх розрядів: якісними, відносними і присвійними) та дієприкметниками, які набувають самостійної категорії граматичного роду. Вагому частку цієї групи прізвищ становлять **прикметникові утворення на -ий, -ов(ий) (-ев(ий))**, що вказують на зовнішній вигляд, риси характеру, поведінку, звички денотата: *Байдужий, Кучерявий, Мальований, Сухоребрый, Тяжконогий* та місце проживання першоносія: *Лісовий, Хуторний* (XVII ст. – 1,98%, XVIII ст. – 4,41%, XIX ст. – 0,85%, XX ст. – 2,85%, початок XXI ст. – 3,28%).

Серед морфолого-синтаксичних утворень протягом XVII – XIX ст. домінують прикметникові назви із суфіксами **-ськ(ий), -цьк(ий)**: *Вербицький, Михальський*. У XVII – XVIII ст. згадана словотвірна модель є другою за поширеністю після патронімічних назв на **-енк-о** (XVII ст. – 10,99%, XVIII ст. – 12,80%), а у XIX ст. – першою (30,67%). Далі спостерігається зменшення кількості таких прізвищ (XX ст. – 16,25% (другий за поширеністю словотвірний тип), початок XXI ст. – 10,97% (четвертий). На продуктивність утворень на **-ськ(ий), -цьк(ий)** указують дослідники сучасної регіональної антропонімії (Дніпровське Припоріжжя (19,9%), Правобережне Побужжя (13,14%), Лубенщина (7,15%), Середня Наддніпрянина (6%).

Починаючи з XIX ст., на Уманщині надзвичайно поширеними стають морфолого-синтаксичні утворення з посесивним формантом **-ов**, у XX та на початку XXI ст. ця словотвірна модель стає домінантною на досліджуваній території (XVII ст. – 1,40%, XVIII ст. – 2,37%, XIX ст. – 13,66%, XX ст. – 17,17%, початок XXI ст. – 12,92%): *Августов, Антонов, Козаков, Семенов*. Це зумовлено високим ступенем антропонімізації цього суфікса у центральних та східних областях України у зв'язку з довготривалим впливом російської мови на становлення прізвищевих систем зазначених територій (Дніпровське Припоріжжя (50,1%), північна Донеччина (19,8%), Правобережне Побужжя (9,62%), Лубенщина (5,97%), Середня Наддніпрянина (5,7%). Слід зазначити, що прізвищеві назви та прізвища із суфіксом **-ів (-їв)** на території Уманщини зустрічаються дуже рідко: *Мацьків, Меленів, Нечаїв, Тимків*.

Меншою продуктивністю характеризується інший посесивний формант – **-ин (-ін)**: XVII ст. – 2,39%, XVIII ст. – 1,36%, XIX ст. – 0,57%, XX ст. – 0,27%, початок XXI ст. – 4,33%.

Кількість прізвищевих назв та прізвищ Уманщини, утворених шляхом слово- та основокладання становить: XVII ст. – 2,07%, XVIII ст. – 3,73%, XIX ст. – 1,85%, XX ст. – 1,36%, початок XXI ст. – 2,51%. Аналіз досліджуваного матеріалу дозволив виділити прізвища-композиції, утворені за 9 моделями, серед яких найповніше представлені утворення, що виникли шляхом

поєднання основи прикметника з основою іменника, іменникової основи – з дієслівною, імператива – з іменником, числівника – з іменниковою основою: *Довгон'ят, Звездогляд, Красножон, Мухойд, Подайтаниця, Полоус, Полторакожуха, Пробийголова*.

На території Уманщини зафіксовано 8 подвійних прізвищевих назв та прізвищ: *Лехно-Васютинський, Соха-Хоментовський, Коровай-Метелицький* (XIX ст.), *Клау-Розе, Лехно-Васютинський, Святополк-Четвертинський* (XX ст.), *Демченко-Ясенецький* (Родниківка), *Гончаренку-Бату* (Піківець) (початок XXI ст.). Кваліфікуючи словосполучення як синтаксичну одиницю, можна вказані складені особові назви вважати утвореними синтаксичним способом.

Через неможливість сьогодні точно встановити словотвірні відношення у деяких антропонімів частину прізвищ слід ідентифікувати як утворення подвійної словотвірної мотивації. До таких назв належать відантропонімні утворення із суфіксами **-к-о, -ик, -ець**, оскільки важко визначити, яку функцію виконували ці форманти на момент виникнення прізвищ: *Андрієць, Дмитрик, Никонець, Панасійко*. До утворень подвійної словотвірної мотивації відносимо також велику кількість назв зі спірною допрізвищевою семантикою: *Гура* < Гур[ій] + **-а**, пор. гура – діал. “купа”; *Щерба* < щерба – “відвар із чого-небудь, рідкий суп”; діал. “зазублина, заглибина” або < щербатий тощо.

Отже, в антропонімії Уманщини домінують афіксальні утворення (XVII ст., XVIII ст., початок XXI ст.) та назви, утворені морфолого-синтаксичним способом (XIX – XX ст.).

Аналіз прізвищевої системи Уманщини XVII – початку XXI ст. дав змогу зробити такі **висновки**:

У другій половині XX ст. активізуються регіональні дослідження української антропонімії, оскільки вивчення прізвищевих систем окремих етнографічних зон та географічних ареалів є основою для створення ґрунтовної загальної картини розвитку прізвищ України. Антропонімікон Уманщини пройшов складний шлях розвитку, що не могло не вплинути на формування лексико-семантичної бази та структурно-словотвірних особливостей прізвищ регіону.

1. Прізвищеві назви та прізвища Уманщини творилися як від онімної, так і від апелятивної лексики, характерної для всієї української прізвищевої системи, у зв'язку з чим усі прізвища поділено на дві основні групи: *відонімні* (відантропонімні/відтопонімні) та *відапелятивні* назви. Перевага відантропонімних назв на досліджуваній території відображує його регіональну специфіку.

Найпродуктивнішою лексичною базою в утворенні прізвищевих назв та прізвищ вказаного регіону виявилися давньослов'янські автохтонні власні імена і прізвиська розрядів “*nomina impersonalia*” та “*nomina personalia*”. Кількість таких назв становить: XVII ст. – 20,49% / 21,47% відповідно, XVIII ст. – 23,40% / 15%, XIX ст. – 25,32% / 14,51%, XX ст. – 24,89% / 15,80%, початок XXI ст. – 23,31% / 17,53%. Як бачимо, особливістю антропонімікону Уманщини є перевага неособових назв над особовими (за винятком XVII ст.).

Серед імен та прізвищ розряду “*nomina impersonalia*” домінують назви із семантикою “*фауна*”,

“флора” та “засоби праці і предмети побуту”. Найчисленнішою групою іменувань розряду “*nomina personalia*” є семантичний тип “*назви осіб за їхніми зовнішніми ознаками*”, серед яких переважають найменування людей за кольором чи іншими ознаками шкіри та волоссяного покриву, за фізичними вадами та такі, що вказують на красу і привабливість.

Значну роль у період становлення прізвищ Уманщини відіграли чоловічі християнські імена різної структури. Більшість сучасних антропонімів цього класу мотивована іменами *Григорій* (30), *Михайло* (23), *Данило* (17), *Матвій* (15), *Іван* (14), *Микола* (14), *Федір* (14), *Василь* (14), *Лука* (14) та їхніми структурними варіантами.

Згадані особові найменування не завжди були продуктивними в основах прізвищевих назв та прізвищ Уманщини на інших часових зрізах. Так, найпопулярнішими іменами в основах прізвищевих назв XVII ст. виступали *Федір* (11), *Григорій* (10), *Іван* (10), *Єремія* (8), *Михайло* (8), *Семен* (8), *Хома* (7), XVIII ст. – *Матвій* (4), *Семен* (4), *Григорій* (3), *Марко* (3), *Тимофій* (3), *Юхим* (3), *Петро* (3), в основах прізвищ Уманщини XIX ст. найчастіше засвідчено імена *Кіндрат* (5), *Андрій* (4), *Михайло* (4), *Мусій* (4), *Павло* (4), *Роман* (4), *Сава* (4), XX ст. – *Іван* (8), *Климентій* (7), *Михайло* (6), *Яків* (6), *Дмитро* (5), *Герасим* (4), *Кирило* (4), *Микола* (4), *Олексій* (4), *Павло* (4), *Хома* (4).

Роль жіночих особових імен у формуванні прізвищ досліджуваного регіону менш помітна через те, що на території України іменування жінки служило засобом ідентифікації особи лише в окремих випадках.

Від власне імен-комполітів прізвищеві назви та прізвища Уманщини творяться дуже рідко, частіше в їхніх основах відбиваються відкомполітні імена у різних структурно-морфологічних варіантах.

Відтопонімні прізвищеві назви і прізвища мотивовані географічними назвами різних регіонів України та інших країн. Для творення цієї групи антропонімів використовувалися різні типи топонімів, серед яких в антропоосновах найчастотнішими є ойконіми. Фіксуються поодинокі випадки вживання в основах прізвищевих назв та прізвищ досліджуваного регіону гідронімів та катойконімів.

Найменування, в основах яких відтворена апелятивна характеристика особи, – це переважно агентивні назви, які таким чином відбивають традиційну матеріальну культуру жителів Уманщини, соціальний стан, різні види діяльності корінного населення. Рідше додатковим засобом ідентифікації особи виступають назви за місцем походження першоносія та етноніми, що виникали внаслідок міграційних процесів та контактів мешканців досліджуваної території з іншими етносами.

2. За характером розвитку мотиваційних відношень антропоніми Уманщини поділяються на назви зі зростальною (патронімно-посесивні), зростально-спадною (патронімні, локативні, ситуативні та назви з подвійною мотивацією, або такі, мотиви виникнення яких не встановлені) і з порівняно сталою динамікою розвитку (квалітативи й агентиви).

3. Виокремлюється п'ять способів творення прізвищевих назв та прізвищ Уманщини:

афіксальний, морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний, синтаксичний та слово- й основокладання. З огляду на дериваційну неоднозначність прізвищевих типів, певна частина антропонімів кваліфікується як утворення подвійної словотвірної мотивації.

Афіксальним способом утворювалися прізвища від усіх класів антропонімів і апелювативних характеристик особи за допомогою патронімічних (**-енк-о, -ич, -ович / -евич, -овець**) та поліфункціональних (**-ук / -чук, -ак / -чак, -ай, -ик / -ік, -к-о, -ець, -ій, -ок, -а**) формантів. Протягом XVII–XX ст. переважають моделі, оформлені патронімічними формантами, що зумовлено високим ступенем антропонімізації цих суфіксів, а також регіональними особливостями (XVII ст. – 43,66% / 4,20%, XVIII ст. – 31,18% / 10,16%, XIX ст. – 14,22% / 10,72%, XX ст. – 17,71% / 11,51%). На початку XXI ст. доміантними виступають поліфункціональні форманти (16,88% / 18,74%).

До найпродуктивніших субстантивних прізвищевірних формантів сучасних прізвищ Уманщини належать **-енк-о** та **-ук (-чук)**. Суфікс **-енк-о** є питомим (корінним) на досліджуваній території, він бере активну участь у процесі творення нових прізвищевих назв та прізвищ на усіх часових зрізах. Суфікси **-ук, -юк, -чук** є запозиченими (принесеними) на територію Уманщини. У XVII ст. кількість назв зі згаданими формантами становить лише 0,10%. Протягом наступних століть спостерігається значне збільшення таких утворень (XVIII ст. – 6%, XIX ст. – 6,89%, XX ст. – 8,58%, початок XXI ст. – 12,19%), що пов'язано з міграційними процесами та впливом західних діалектів на місцеві говірки.

Прізвищеві назви та прізвища Уманщини, утворені лексико-семантичним способом, виникали шляхом трансантропонімізації, трансономізації та антропонімізації. У межах цієї групи назв переважають трансантропонімізовані типи, утворені від слов'янських відапелювативних імен-прізвищ розряду “*nomina impersonalia*”, що зумовлено високим ступенем антропонімізації цього розряду лексики, різноманітного за семантикою і структурою основ.

Продуктивним на досліджуваній території виступає морфолого-синтаксичний спосіб. В основах сучасних прізвищ у формі присвійних прикметників фіксується найпоширеніший суфікс **-ів / -ов**; у формі відносних – **-ськ(ий), -цьк(ий)**.

Встановлено абсолютну активність суфікса **-ськ(ий), -цьк(ий)** в основах прізвищевих назв та прізвищ регіону, що свідчить про його автохтонність на вказаній території. Значне збільшення цієї групи назв у XIX ст. пояснюється впливом польської мови на формування антропонімікону Уманщини.

Висхідною динамікою розвитку характеризується посесивний формант **-ов / -ев**. Поява цієї словотвірної моделі на Уманщині зумовлена впливом російської мови на офіційно-ділову систему досліджуваного регіону, який із кінця XVIII ст. перебував у складі Російської імперії.

Серед морфолого-синтаксичних утворень найменшою продуктивністю відзначаються прізвищеві назви та прізвища, вжиті у формі субстантивованих якісних та відносних прикметників, повних та коротких дієприкметників.

Встановлено, що словотвірний статус двокомпонентних утворень активно розкривається у межах словотвірного типу “основа прикметника + іменник”, що зумовлено високим ступенем антропонімізації іменників та прикметників у період становлення прізвищ.

Як продукт синтаксичного способу творення розглядаються подвійні прізвищеві назви та прізвища Уманщини (всього зафіксовано 8 таких утворень).

Аналіз дериваційних особливостей уманських антропонімів показав, що деякі з них характеризуються словотвірною неоднозначністю, що пов’язано з полісемією, а іноді – із функціональною невизначеністю окремих суфіксів, які входять у структуру прізвищ (такі утворення належать до найменувань подвійної словотвірної мотивації).

4. На синхронному зрізі функціонування різних словотвірних типів прізвищ встановлено, що структурно-словотвірна база прізвищ не вирізняється на загальноукраїнському тлі й органічно вливається в антропонімійну систему мови, виявляючи значну подібність із прізвищевою системою Дніпровського Припоріжжя, північної Донеччини, Правобережного Побужжя та Середньої Наддніпряни, зберігаючи при цьому певні регіональні особливості.

5. Словотвірно-структурний аналіз антропонімів досліджуваного регіону уможливив укладання інверсійного словника сучасних прізвищ Уманщини, який унаочнює результати дисертаційного дослідження.

Отже, лінгвістичний аналіз антропонімії Уманщини на різних діахронних зрізах свідчить про те, що на сьогодні прізвищева система цього регіону повністю усталена і поєднує в собі як загальноукраїнські, так і регіональні особливості.

Основні положення дисертації викладені у таких публікаціях:

1. Варіаційні особливості прізвищ Уманщини / Ю. І. Блажчук // Актуальні питання антропоніміки / відп. ред. І. В. Єфименко. – К., 2005 – С. 39–43.
2. Власні особові назви як джерельна база творення прізвищ Уманщини ХІХ ст. / Ю. І. Блажчук // Проблеми граматики і лексикології української мови : зб. наук. праць / відп. ред. А. П. Грищенко. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – С. 211–216.
3. Уманські прізвищеві назви ХVІІ ст., мотивовані християнськими особовими назвами / Ю. І. Блажчук // Східнослов’янська філологія : зб. наук. праць. Випуск 11. Мовознавство. – Горлівка : Видавництво ГДПШМ, 2006. – С. 96–103.
4. Семантика твірних основ прізвищ Уманщини ХVІІ ст. / Ю. І. Блажчук // Записки з українського мовознавства. Випуск 16 : зб. наук. праць / відп. ред. О. І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 2006. – С. 79–86.
5. Прізвища-композиції в антропонімії Уманщини / Ю. І. Блажчук // Вісник Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Філологія. Випуск ХV–ХVІІІ. – Івано-

Франківськ : Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ, 2007. – С. 455–458.

6. Прізвища Уманщини, мотивовані етнонімами та топонімами / Ю. І. Блажчук // Студії з ономастики та етимології. 2007 / НАН України. Ін-т укр. мови. Ред. кол. : В. П. Шульгач (відп. ред) та ін. – К., 2007. – С. 13–20.
7. Уманські прізвищеві назви XVII ст. з формантом -енк(о) / Ю. І. Блажчук // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. праць. Випуск 354–355. Слов'янська філологія. – Чернівці : Рута, 2007. – С. 99–104.
8. Дери́ваційні особливості прізвищ Уманщини / Ю. І. Блажчук // Вісник Уманського педуніверситету. Філологія (мовознавство) : зб. наук. праць / В. Г. Кузь (гол. ред.) та ін. – К. : Знання України, 2004. – С. 9–16.
9. Прізвища Уманщини, мотивовані термінологією ремесел, пов'язаних із застосуванням вогню / Ю. І. Блажчук // Актуальные вопросы славянской ономастики в ареальном, этимологическом и хронологическом аспектах / отв. ред. Р. М. Козлова. – Гомель : ГГУ им. Ф. Скорины, 2006. – С. 8–12.
10. Продуктивність чоловічих християнських імен в основах сучасних прізвищ Уманщини / Ю. І. Блажчук // Актуальні проблеми дослідження граматики та лексикології. – Вінниця : ВДПУ імені Михайла Коцюбинського, 2006. – С. 105–109.
11. Угорські запозичення в основах прізвищ Уманщини / Ю. І. Блажчук // Лінгвалізація світу : Теоретичний та методичний аспекти : зб. матеріалів Міжнародної наукової конференції. – Черкаси : Брама-Україна, 2007. – С. 116–121.
12. Вплив етнофактора на структуру антропонімікону Уманщини / Ю. І. Блажчук // Традиційне і нове у вивченні власних імен : тези доповідей Міжнародної ономастичної конференції. Донецьк – Горлівка – Святогірськ. 13–16 жовтня 2005 р. – Горлівка : Видавництво ГДППМ, 2005. – С. 64–67.

АНОТАЦІЇ

Блажчук Ю. І. Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2008.

Дисертація присвячена дослідженню лексичної бази, мотиваційних відношень і словотвірної будови прізвищевих назв та прізвищ Уманщини XVII – початку XXI ст. Шляхом лексико-семантичного аналізу з'ясовано роль різних класів онімної та апелятивної лексики у формуванні прізвищ. У цьому аспекті визначено склад слов'янських і християнських імен та розкрито семантику апелятивів української мови, відображених в основах прізвищевих назв та прізвищ Уманщини. Визначено основні мотиваційно-номінаційні групи уманського антропонімікону XVII – початку

XXI ст.: патроніми (матроніми), патронімно-посесивні назви, локативні назви, квалітативи, ситуативні назви та агентиви.

Словотвірно-структурний аналіз особових назв досліджуваного регіону дозволив виділити 5 основних способів їх творення: лексико-семантичний афіксальний, морфолого-синтаксичний, синтаксичний, слово- та основоскладання; фіксуються і назви подвійної словотвірної мотивації. У результаті дослідження встановлено продуктивність основних словотвірних моделей Уманщини як у синхронічному, так і в діахронічному плані. Укладено інверсійний покажчик прізвищ досліджуваного регіону, що унаочнює результати проведеного дослідження.

Комплексний аналіз прізвищевої системи засвідчує, що вона функціонує як невід'ємний складник української антропонімії.

Ключові слова: *прізвище, онім, апелятив, патронім, посесив, квалітатив, агентив, локативна назва, ситуативна назва, структурно-словотвірна модель.*

Блажчук Ю. И. Антропонимия Уманщины XVII – начала XXI вв. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2008.

В работе впервые в украинском языкознании исследуются лексико-семантические, мотивационные и словообразовательно-структурные особенности фамилий Уманщины XVII – начала XXI вв. Работа состоит из предисловия, трёх разделов, общих выводов, списка использованной литературы и приложений.

Во введении излагаются цели и задачи работы, методические принципы, новизна, теоретическая и практическая значимость исследования, характеризуются источники фактического материала.

Первый раздел представляет собой теоретическое введение в исследование. В нем проводится научный анализ литературы по изучаемой проблеме, раскрываются достижения отечественного и зарубежного языкознания, представлены историко-этнографические сведения о данном регионе, о формировании местного антропонимикона.

Во втором разделе рассматривается ономастическая и апеллятивная лексика, послужившая основой при образовании фамилий исследуемого региона, проанализированы все структурные варианты древнеславянских автохтонных и христианских имён, семантические группы имен и прозвищ апеллятивного происхождения (разрядов *nomina personalia* (личные названия) и *nomina impersonalia* (неличные названия), а также апеллятивные определения лица. Характеристика отыменных антропооснов позволила представить наиболее популярный репертуар имен, сохранившийся в антропоосновах данного региона, а также показала преимущество антропооснов, мотивированных мужскими христианскими вариантами, которые, в свою очередь, различны по

степени продуктивности в образовании фамилий. Наиболее продуктивными в образовании фамилий исследуемой территории выступают имена и прозвища разряда *nomina impersonalia* (названия существ (кроме людей); растений и их плодов; различных предметов, орудий труда и т. п.).

Вследствие анализа мотивационных отношений были выделены следующие группы фамилий: патронимы (матронимы), патронимно-посессивные названия, локативы, квалитативы, ситуативные названия и агентивы. Наиболее распространенным разрядом являются патронимы и матронимы, что соответствует давней славянской традиции называть детей по отцу или матери.

В третьем разделе выделено 6 основных способов образования фамилий: лексико-семантический, аффиксальный, слово- и основосложение, морфолого-синтаксический, синтаксический. Определенная часть фамилий, с учетом трудностей установления словообразовательных отношений, квалифицирована как наименования с двойной словообразовательной мотивацией.

Лексико-семантическим способом образованы фамилии вследствие семантического переосмысления базового названия путём изменения его функции: собственное имя (или его дериват), прозвище, апеллятивное определение лица без формально-структурных преобразований переходило в наследственное именование. Аффиксальный способ образования фамилий заключается в одновременном изменении функции и структуры антропонима: перечисленные онимы усложнялись патронимическими и полифункциональными формантами и переходили в разряд наследственных родовых наименований. Наиболее распространёнными среди них являются модели с формантами **-енко** и **-ук (-'ук), -чук**. Морфолого-синтаксические образования ничем не отличаются от базового названия в структурном плане, но приобретают новые морфологические категории. К этой группе антропонимов относим фамилии посессивного типа (названия на **-ов, -ев, -ин, -ін**), а также словообразовательные модели на **-с'к-ий (-ц'к-ий, -з'к-ий)**.

Среди фамилий, образованных путем слово- и основосложения, наиболее распространенной моделью выступает словообразовательный тип “основа прилагательного + существительное”, что объясняется высокой степенью антропонимизации существительных и прилагательных в период формирования фамилий.

Очень мало фамилий образовано синтаксическим способом, то есть путем сращения нескольких антропонимных элементов и их полной или частичной лексикализации.

Таким образом, антропонимия Уманщины – это неотъемлемая часть общенациональной антропосистемы украинского языка, проявляющая как общеукраинские, так и региональные особенности.

Ключевые слова: *фамилия, оним, апеллятив, патроним, посессив, квалитатив, агентив, локатив, ситуативное название, структурно-словообразовательная модель.*

Blazhchuk Y. I. Anthroponomy of Uman district from the Seventeenth to the beginning of the Twenty First Centuries. – Manuscript.

Thesis for Candidate's Degree of philological sciences (speciality 10.02.01 – Ukrainian language). – National Dragomanov University, Kyiv, 2008.

The dissertation is devoted to the analysis of lexical basis, motivational relations and structural word-building peculiarities of Uman District surnames of the seventeenth to twenty first centuries. Appellative and onym lexis that is a building block of stems of the Uman District surnames is established by the way of lexico-semantic analysis. All structural variants of old Slavonic autochthonous names (composite and those derived from the composite names), Christian names and nicknames of appellative nature, as well as appellative modifiers of a person that motivated the surnames stems of the anthroponyms are under analysis. Patronyms (matronyms), possessives, locatives, kvalitatives, agentives and situational names are main motivation-nominative groups defined in the study.

Derivational analysis of surnames of the period under study enabled us to come to a conclusion that they were formed by means of 5 ways: lexico-semantic, morphological, morphological-syntactical, syntactical and composition. The study defines most typical word-building surname types on synchronic and diachronic levels. The research enables us to introduce the surname material of the territory, which is systematized in an inversive order.

Comparative analysis of the Uman District surnames demonstrated that they function as a constituent part of Ukrainian anthroponymy.

Key words: *surname, onym, appellative, patronym, possessive, kvalitative, agentive, locative, situational name, structure word-forming model.*

Блажчук Юлія Іванівна

Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст.

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Підписано до друку 25.04.2008 р. Формат 60x90/16
Обсяг 0,9 умов. друк. арк. Наклад 100 прим.
Замовлення № 65.

Редакційно-видавничий центр Уманського ДАУ
Свідоцтво ДК № 2499 від 18.05.2006 р.
20305, м. Умань, вул. Інститутська, 1
тел. 8(04744)3-22-35